

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига СХСІХ

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 17

РЕЗУЛТАТИ ДОСАДАШЊИХ И ПРАВЦИ БУДУЋИХ ИСТРАЖИВАЊА СРПСКИХ НАРОДНИХ ГОВОРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Примљено на VIII редовном скупу Одељења историјских наука
од 25. децембра 2020. године

Г л а в н и у р е д н и к
академик Зоран Кнежевић

У р е д н и ц и
проф. др Радивоје МЛАДЕНОВИЋ
академик Предраг ПИПЕР

БЕОГРАД – КОСОВСКА МИТРОВИЦА 2021

О ПРОУЧАВАЊУ ЛЕКСИЧКОГ СИСТЕМА СРПСКИХ ГОВОРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (НА ПРИМЕРУ СРПСКОГ ПРИЗРЕНСКОГ ГОВОРА)

ТАЊА З. МИЛОСАВЉЕВИЋ*

А п с т р а к т. – Откривање фрагмената слике света преко дијалекатске лексике значи разоткривање гносеолошке базе у којој су складиштена традиционална знања народа, његове архаичне представе о организацији света који га окружује и уопштено вишевековно животно искуство конкретне језичке личности. Истраживање лексичког система једног периферног урбаног говора на Косову и Метохији, српског призренског говора, засновано је на хипотези да су дијалекатски речници релевантни извори за описивање лексичко-семантичке структуре лексикона, за испитивање начина концептуализације стварности и издвајање лингвокултурних особености, јер одражавају регионалну специфику традиционалне културе и преко ње менталитет говорника. Реконструисање дијалекатске језичке слике света српског призренског говора на основу лексичке грађе Димитрија Чемериџића показало је да се речничком материјалу народних говора може приступити из угла савремене лингвистичке праксе и да се дијалекатске појаве успешно могу тумачити применом модерног теоријско-методолошког апарата. Лексику српског призренског говора сагледали смо у контексту антропоцентричке парадигме и са когнитивно-семантичког и лингвокултуролошког становишта приступили лексичко-семантичком опису асоцијативног поља човек и појединих сегмената из домена традиционалне материјалне и духовне културе. Резултати анализе дијалекатске лексике са подручја Косова и Метохије којом су означене унутрашње и социјалне особине личности и носиоци тих особина показују да су теорија семантичког поља, теорија прототипа, компонентијална и концептуална анализа потпуно примењиви на дијалекатски лексички систем и да дају могућност исцрпне презентације наивног погледа на свет у свим сферама поимања реалног окружења. На примеру описа појединих аксиолошких, естетских и културних концепата показаћемо да когнитивно-семантички и лингвокултуролошки приступи дијалекатским лексиконима представљају адекватан начин изучавања лексике народних говора,

* Институт за српски језик САНУ, Београд, имејл: tanja77nis@gmail.com

подесну технику и подобан модел за реконструкцију дијалекатске слике света. Циљ нам је да представимо моделе категоризације и концептуализације објективне стварности у језичком сазнању косовско-метохијске дијалекатске личности као иновативан и поуздан начин лексиколошких проучавања дијалекатских лексичких система, који омогућава екстраховање лингвокултурних специфичности, дешифровање кодова традиционалне културе и профилисање менталитета конкретне говорне заједнице.

Кључне речи: српски призренски говор, лексички систем, антропоцентризам, лингвокултурологија

У жижи актуелних славистичких истраживања народних говора налази се појам дијалекатске језичке слике света, који се последњих година активно проучава са когнитивистичког, лингвокултуролошког, етнолингвистичког, психолингвистичког, аксиолошког становишта. Савремени руски дијалектолози дијалекатску језичку слику света (ДЈСС) схватају као територијалну варијанту националног погледа на свет одраженог у свеукупности комуникативних средстава и у систему вредносних оријентација конкретне говорне заједнице, као схему спознаје стварности која је вековима обликована историјским, економским, друштвеним, културолошким условима карактеристичним за развој датог социјума (Демидова 2011: 6). Тако дефинисана ДЈСС представља специфичан начин поимања стварности одражен у говору, који се током времена формирао на одређеном простору под утицајем екстралингвистичких и лингвистичких фактора. Особености погледа на свет говорне заједнице најинтензивније се испољавају у дијалекатском лексичком систему, с обзиром на то да носиоци говора свој доживљај и субјективну процену стварности најдиректније изражавају лексичким елементима говора. Откривање фрагмената слике света преко дијалекатске лексики значи разоткривање гносеолошке базе у којој су складиштена традиционална знања народа, његове архаичне представе о организацији света који га окружује и уопштено вишевековно животно искуство конкретне језичке личности. Истраживање лексичког система једног периферног урбаног говора на Косову и Метохији, српског призренског говора с краја XIX и почетка XX века, засновано је на хипотези да су дијалекатски речници релевантни извори за описивање лексичко-семантичке структуре лексикона, за испитивање начина концептуализације стварности и издвајање лингвокултурних особености, јер одражавају регионалну специфику традиционалне културе и преко ње менталитет говорника.

Когнитивно-семантичком и лингвокултуролошком анализом лексики из домена психолошке и социјалне карактеризације личности и описом појединих аксиолошких и културних концепата настојаћемо да покажемо да је теоријско-методолошки апарат, који се последњих година активно

примењује у проучавању савременог језика, адекватан и за изучавање лексике народних говора и реконструисање дијалекатске језичке слике света. Циљ нам је да методе примењене у анализи лексике српског призренског говора предочимо као примењив модел структурирања дијалекатског лексичко-семантичког система и да покажемо да су дијалекатски речници релевантна база за когнитивно-семантичка и лингвокултуролошка истраживања. У складу са циљем наш задатак је представљање модела категоризације и концептуализације објективне стварности у језичком сазнању косовско-метохијске дијалекатске личности као иновативан и поуздан начин лексиколошких истраживања дијалекатске лексике, који омогућава екстраховање лингвокултурних специфичности, дешифровање кодова традиционалне културе и профилисање менталитета конкретне говорне заједнице.

Извор за проучавања вербалне интерпретације стварности косовско-метохијске језичке личности јесу публиковани речници са овога ареала – *Речник косовско-метохијског дијалекта* Глише Елезовића (1932, 1935) и *Речник говора северне Метохије* Милете Букумирића (2012). Реконструисање призренске језичке слике базирано је на језичком материјалу из *Збирке речи из Призрена* Димитрија Чемерикића¹, која садржи близу 16 000 лексикографских одредница, у којима је фиксиран поглед на свет призренских Срба с краја XIX и у првој половини XX века. Чемерикићев лексикон је поуздано сведочанство о готово свим видовима и сферама интимног, породичног, друштвеног, привредног, економског, културног живота старих Призренаца, тако да лексикографске јединице представљају кодове за семиотичко читање културе Призрена из оног периода. Чемерикићева грађа допуњена је публикованим лексикографским материјалом из говора на Косову и Метохији, чиме се употпуњује поглед на свет косовско-метохијске језичке личности.

Савремени приступ лексичком систему подразумева системско описивање јединица и интерпретирање њихових међусобних односа. Системно-структурна и антропоцентричка научна парадигма нуде оптималне моделе постављања и решавања лексичко-семантичке дијалекатске проблематике. Концептуална слика света и идентификовање њених национално-културних специфичности најадекватније се могу реконструисати методом семантичког поља. Лексичко-семантичко поље користи се као методолошко средство продирања у концептуалну слику света и идентификовања њених национално-културних особености (Шеина 2010: 69). У процесу структурирања поља откривају се дијалектичке везе између језичких појава и ванјезичке стварности, механизми те везе и његове законитости, испољавају се особености језичког сазнања и разоткривају његове национално специфичне црте. Поље представља једну од форми систематизације језичког мате-

¹ *Збирка речи из Призрена* Димитрија Чемерикића доступна је на сајту www.prepis.org

ријала (лексичког значења) у систему језика (Башарина 2007: 96). У процесу истраживања упознали смо се са различитим класификационим моделима и типовима лексичко-семантичког структурирања језика у оквиру теорије семантичких поља и формирали један од могућих модела лексичко-семантичке структуре српског призренског говора, коју нам намеће природа лексичког материјала и начин категоризације стварности старих Призренаца. Свеукупну лексичку грађу распоредили смо по највишем степену општости у пет већих целина и на основу овог принципа конструисали пет асоцијативних поља:

1. асоцијативно поље *човек* ('телесне карактеристике'; 'психичке карактеристике', 'социјалне карактеристике')

- асоцијативно поље *материјална култура* ('кућа и покућство', 'одело', 'накит', 'новац', 'оруђе', 'оружје');
- асоцијативно поље *духовна култура* ('обичаји', 'морал', 'веровања', 'религија', 'фолклор');
- асоцијативно поље *природа* ('рељеф', 'флора', 'фауна', 'минерали', 'метеорологија');
- асоцијативно поље *друштво* ('административно уређење', 'друштвено уређење', 'институције', 'привреда', 'међуљудски односи').

Истраживање лексике српског призренског говора на основу теорије семантичких поља потврђује принцип хијерархијске структурне организације лексичког система која прати законитости категоризације и класификације који важе у објективној стварности, што је потврдило тезу да се везе које реално постоје међу појмовима пресликавају на језичком плану у виду сложених корелација међу лексемама, односно да је структурирање лексичког система у лексичко-семантичке групе према општости интегралног семантичког обележја лингвистичка алтернатива устројству менталног лексикона. Свака јединица лексикона повезана је са осталим јединицама парадигматским и асоцијативним везама, што обезбеђује могућност истраживања лексике као целовитог система.

Структурирању дијалекатског лексичког система приступило се из угла актуелне научне парадигме у лингвистици – антропоцентризма. Ова научна теорија заснива се на постулату да је у средишту менталног лексикона и лексичког система једне говорне заједнице *човек*, који је истовремено и субјект и објект језичке слике света. Антропоцентричност језичке слике света определила је методолошки приступ проучавању призренског лексикона и у фокус истраживачке пажње поставила концепт човека, чијем је опису посвећена монографија *Лексика српског призренског говора* (Милосављевић 2017), чиме је поткрепљена претпоставка да унутрашња структура речника једног народног говора сведочи о антропоцентричном принципу менталне и језичке организације објективне стварности. Испоставило се да је асоцијативно

поље *човек* по лексичком инвентару најобимније, семантички најиздиференцираније и парадигматски најкомплексније и да је слика човека један од основних фрагмената језичке (дијалекатске) слике света. Систематизација лексичких јединица за номинацију и квалификацију човека и означавање појединих физиолошких, психолошких и социјалних процеса ослања се на схему идеографске поделе, која представља логичку основу језичке слике света. Структурирање лексичког система на појмовној основи и груписање речи по значењу доприноси разоткривању системских односа међу лексемама и омогућава интерпретацију лексичког састава српског призренског говора у својству дијалекатске језичке слике света. С тим циљем, лексичко-семантички опис асоцијативног поља *човек* овом приликом сводимо на схематски приказ семантичких структура поља као једног од могућих модела тематско-идеографске класификације и лексичко-семантичке систематизације макросистема 'човек'.

Схема 1. Асоцијативно поље *човек*

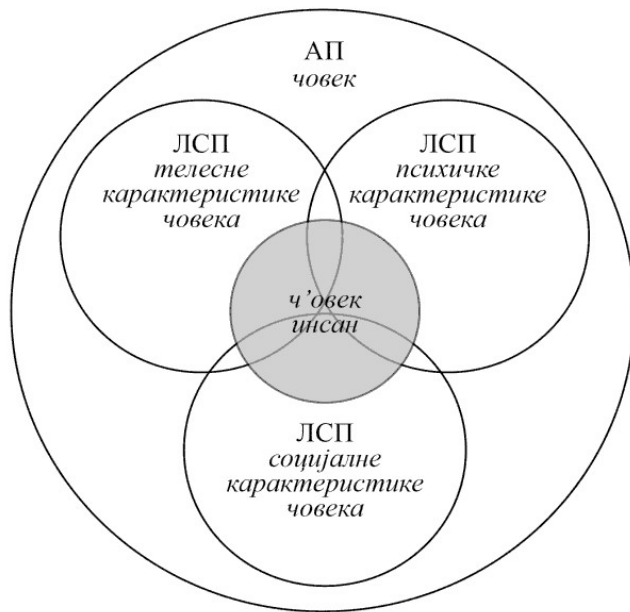

Схема 2. Семантичка структура АП човек

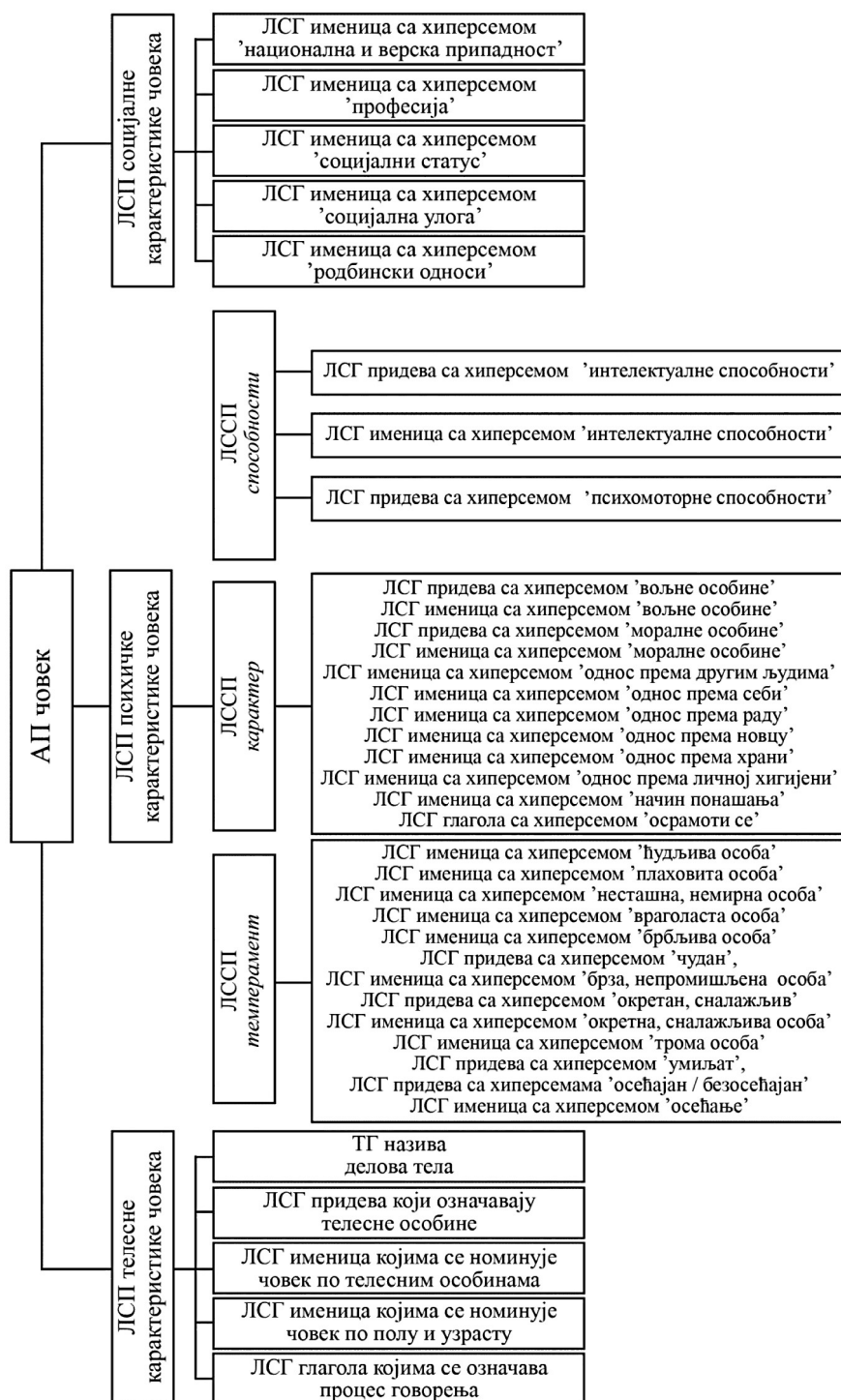

Схема 3. Семантичка структура група придева и именица са хиперсемом 'телесне особине'

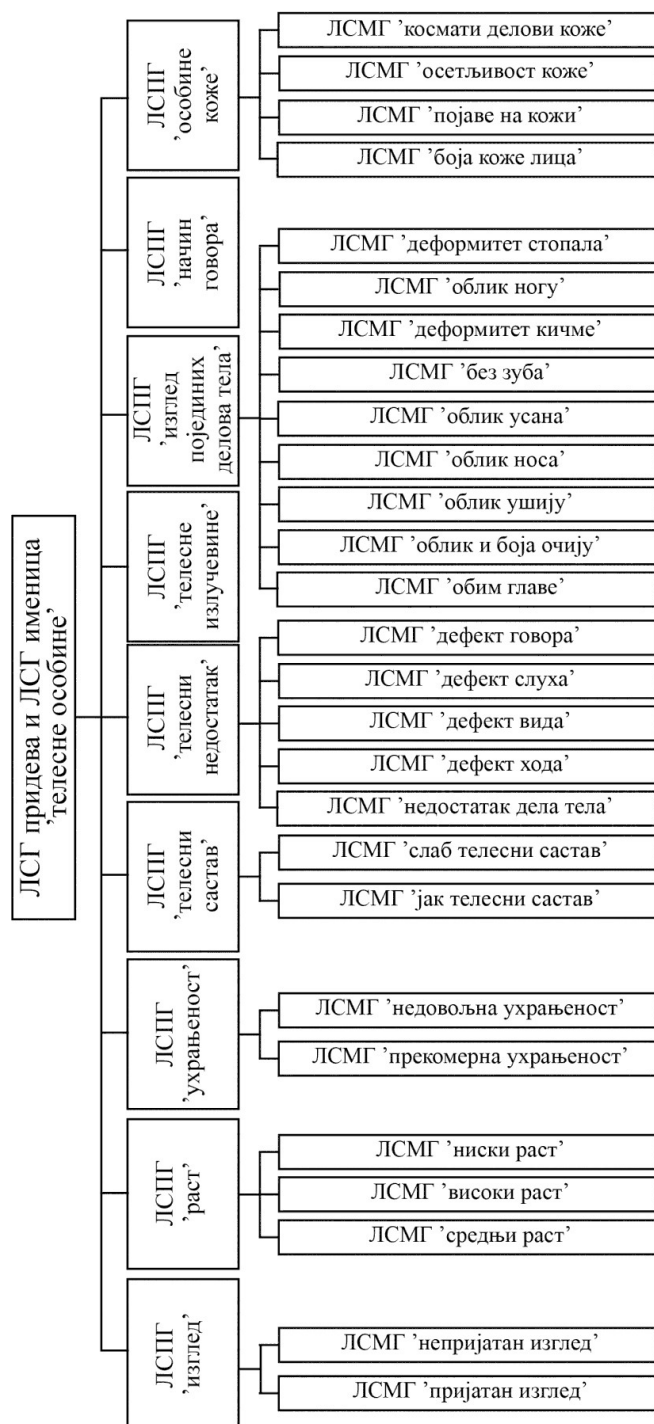

Схема 4. ЛСП психичке карактеристике човека

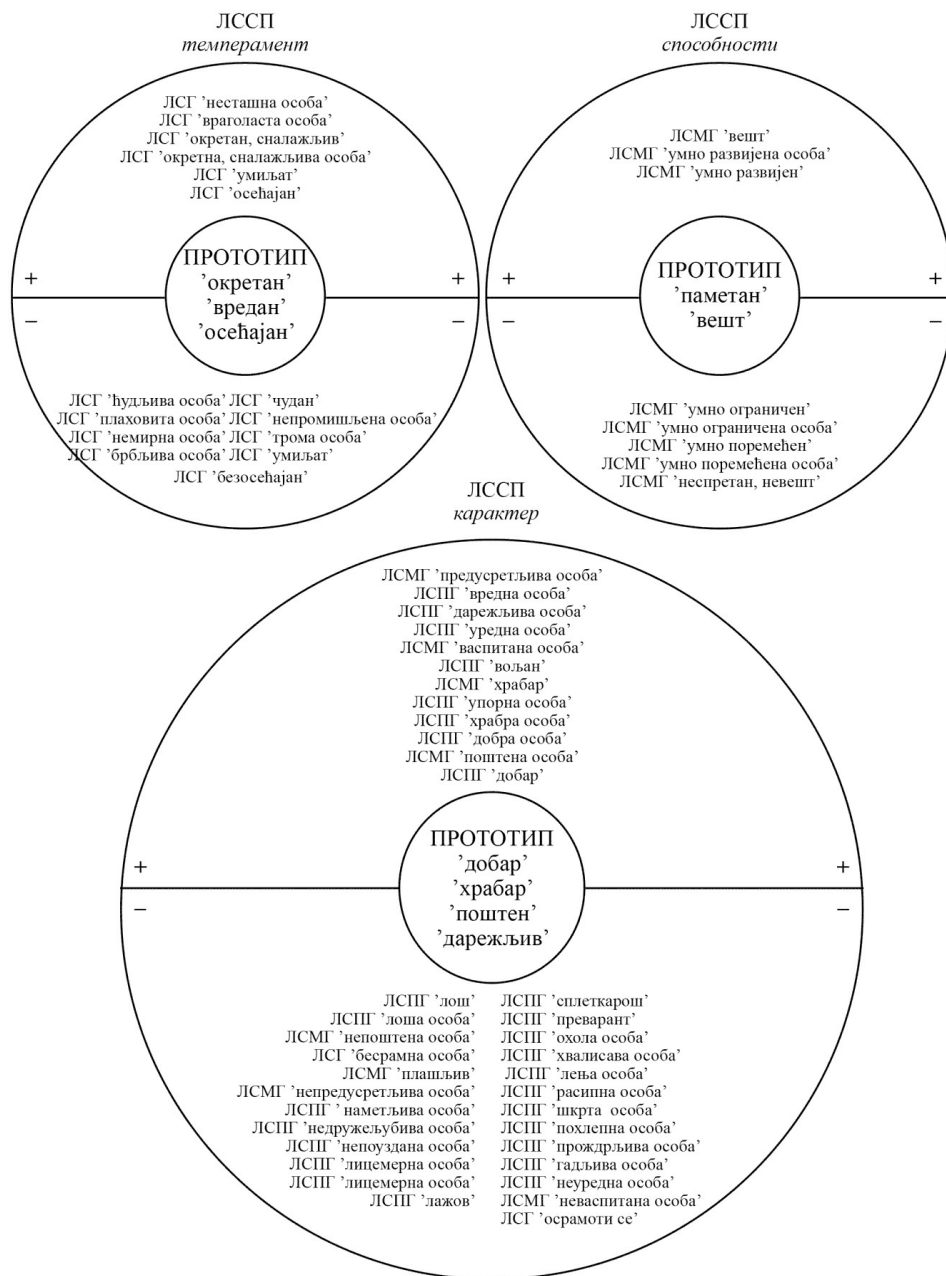

Схема 5. Квалификација и номинација човека по телесним особинама

Квалификација и номинација човека на призренској језичкој слици света показују да човек свој однос према себи и према другом човеку изражава користећи се различитим структуралним и когнитивним механизмима. Најпродуктивнији начин богаћења синонимских редова јесте стварање експресивних лексичких варијетета, у чији су значењски макроплан уграђене емоционална компонента и субјективна оцена, што може бити формално експлицирано одговарајућим творбеним елементима или потенцирано трансформисањем семантичког садржаја уз померање референције. На основу бројности лексема у синонимским редовима и конотативних семантичких црта може се реконструисати став говорника према одређеним појавама, према себи и према другима и успоставити стереотип, владајући естетски, морални, религиозни, понашајни норматив конкретне дијалекатске средине. Прототипичне телесне и психичке особине су позитивно ко-

нотиране и у свести говорника функционишу као имплицитни чланови поређења, формирајући стереотипне представе колектива. У домену физичке карактеризације прототипичне вредности су исказане придевима *орџабој* „средње висине“², *л’ей*, *гл’едан*, *белол’икас*, *црномањас*, *ширетл’ија* „лепог лица“. У српском призренском говору афирмативно су оцењени лепа жена (*асл’анка*, *атки’ња*, *бедевија*, *ката’на*) и снажан, крупан мушкарац (*асл’ан*, *бабац’ан*, *ди’ф*), што упућује на важеће естетске критеријуме у старом Призрену (*Што има јену ч’ёрку асл’анку; Е, ш’ио атки’њу унуку има; Висок, крупан, л’ичан, ди’ф, Два с’ина има, два асл’ана* (Чемерикић)). Пресудан параметар у процени и мушке и женске лепоте је снажна телесна грађа, што имплицитно сугерише здравље као врховни принцип у патријархалном поимању.³

У односу на прототипичне вредности и на носиоце прототипичних особина процењује се степен одступања од друштвено прихваћеног стереотипа, формира се колективни суд који се когнитивним механизмима транспонује у језик, при чему до изражаја долази језичка креативност дијалекатске језичке личности, што се огледа у чињеници да су речи са негативном оценом далеко бројније, њихова семантика је сложенија и односи међу њима богатији. Вредносни оријентир заједнице испољавају се у вербалним ознакама за оне људске особине које колектив сматра непожељним. Најбројнија именовања у категорији физичке карактеризације човека мотивисана су непријатним изгледом (*грдник*, *грд’оња*, *грдило*, *грд’оба*, *ч’ел’еш*, *укубет*, *шебек*), а као најнепожељније телесне особине маркиране су хромост (*крив*, *гегав*, *ба’нгав*, *ч’опав*, *то’пал*, *гег’авац*, *гег’авко*, *ч’оп’авац*, *ба’нга*, *то’пал*, *гегавица*, *кривач’а*, *кривка*, *топал’ица*), грбавост (*грбав*, *грбас*, *гурав*, *грб’авац*, *грб’авко*, *грбавица*, *грб’авка*, *грб’ајка*) и глувоћа (*на’глу*, *глув*, *глуав*, *глу’авац*, *глу’авко*, *глуан*, *глуфч’а*, *глуфтер*, *шурлан*, *глуавица*, *глуал’ка*, *глуач’а*, *глуфтерка*, *глуфтер’ајка*). Иако су у питању телесни недостаци, урођени или стечени, говорници изражавају презрив однос према хромим и грбавим особама, што је последица колективног става да физички деформитети умањују или онемогућавају продуктивну и репродуктивну способност човека, чиме се нарушава општи просперитет заједнице (*Добру девојку запросише оному грб’авку Јоце; Ч’ути бре, грб’афцу, за тебе је зб’ор, за кокошку сол; И тејзи грбавице гу се зар нашла стреч’а да се удаде; Кому даде мотавило, он’ејзи грб’авке*

² Прототип је нека замишљена средња вредност, која по правилу нема свој вербални израз јер је неутрална, у односу на коју се процењује степен испољености особине која је лексички маркирана. Лексикализација за средњи раст (*орџабој*) испоставља се као једина вербална ознака за средње вредности и необичан пример забележен у српском призренском говору (*Ортабој ч’овек беше бија, ни много висок, ни па мич’ак и бој* (Чемерикић)).

³ Зоометафоре *асл’ан*, *бедевија*, *ката’на* и метафорични називи *асл’анка*, *атки’ња* за снажног мушкараца и лепу жену указују на појмовну повезаност спољашње лепоте са физичким карактеристикама лава, односно кобила добре пасмине, што даље асоцијативно води до везе између лепоте и крепкости тела, тј. до реконструкције наивног естетског промишљања да је здравље (снага, издржљивост, репродуктивна способност) основни принцип женске телесне лепоте.

л'и; И онéјзи топал'ице гу се нáшла прил'ика да се удаде (Чемерикић)). Осим социјалне мотивације за настанак пејоратива у домену номинације особа са телесним дефектима и деформитетима, присутна је и перцептивно-емоционална мотивациона компонента, јер такви људи самом појавом изазивају одбојност, гнушање, гађење, презир (Грдник, да се згрóзиш кьд га видиш; Муж гу је јén грдóња, да га не поглéдаш; Грдница, мајко, мука да те уфáти кьд гу поглéдаш тáкву; Онéјзи грдул'е óра да не гу ўзнеш од рúке (Чемерикић)). Емотивни однос према појави у објективној стварности и субјективна оцена која из тога произилази вербализују се у виду експресивних ознака негативне конотације, а на синтаксичком нивоу експресија маркиране речи (именице којом се означава носилац особине) често је појачана додавањем мотивног придева уз именицу или удвајањем синонима (Грбáвац грбáви, и óн да ми се сил'и; Тај грбáвко, тáј нáл'ет, кáбил' је и тóј да уч'и́ни; А, мóри, грбави́цо грбáва, и тој л'и знáш ти, да се ч'пóташ другóму; Микни ми се от пúт ти́, бáнго бангáви; Тóпал ч'òвек нéје за нигде; Ти́, гегáвицу гегáви, да гл'едаш сво́ју рабóту; Ч'пóташ се другóму, мóри гегави́це, а сéбе не видиш кáква си; Микни се о[д] тóга топáла, о[д] тóга нал'ета; Онéјзи наказни́це, онéјзи кри́фке, гу ре́ко свé у óч'и (Чемерикић)). Бројност назива за глуву особу језичка је последица колективног нетолеранције према чиниоцима који ремете и отежавају комуникацију, разумевање и интеракцију међу члановима социјума, што се на језичком плану манифестује синонимима различитог интензитета експресивности. Градуалност овога синонимског реда (глуáвко – глуáвац – глуáн – глуфч'а – глуфтер – шу́рлан) сугерише да се афективни тоналитет експресивног имена појачава према степену у којем омета реализацију комуникационог процеса, а на комуникативном плану испољава се прагматичка компонента – отворено изражавање става (исмевање, подсмех, омаловажавање) (Глу́ је, ви́кај кьд му збóриш; Глуáф ч'òвек нéје за нигде да и́де; А, море глуáфицу глуáви; Тáј мајтапч'и́ја Л'уба тéра мајтап („шала, исмевање”) с онóга глуáвка Тóду; Тóму глуáну вáл'а и сьс пр́сте да му збóриш па да те разбéре; Заде́фав онóга глуфте́ра Пану́ша; Искида́смо се од сме́ сьс тóга шу́рлáна; Тéјзи глyави́це вáл'а дóбро да гу ви́каш на ўо па да те разбéре; Мýка док докáжеш штогóдър онéјзи глyал'ке Кости́не матéре; Рáзбра л'и се с ту́ј глyач'у; Ч'пóтаф гу се тéјзи грешни́це, тéјзи глyвач'е глyје; Де, мори, глyвач'о глyва; Остави ту́ј глуфтерку, бога ти, не гу задевај више (Чемерикић)).

У домену унутрашње карактеризације личности, на основу квантитативног параметра, испоставило се да се најбројније лексичке микрогрупе везују за оне психичке особине које призренска језичка личност оцењује као веома непожељне, а то су: немиран дух (бèсник, атáјник, бел'ац'и́ја, палáвац, палáвко, небитник, јужник, тутáрак, тутаракл'и́ја, лáйер, невртикуч'а, несвртикуч'а, антикрис, натèмник, враг, врагош, џáвол), лењост (нерабошти́ја, дèмбел', дембел'ана, бадијавц'и́ја, гáмсьз, кали́азан, локмац'и́ја, сй́ртук, а́јл'аз, а́јл'ак, а́јта, дембел'ка, дембел'áјка, дембел'у́ша, дембел'áна, бадијавц'и́ка, дечáнска непрéл'а), глупост (áбдал, иáшкьн, зунта, áмза, зам-

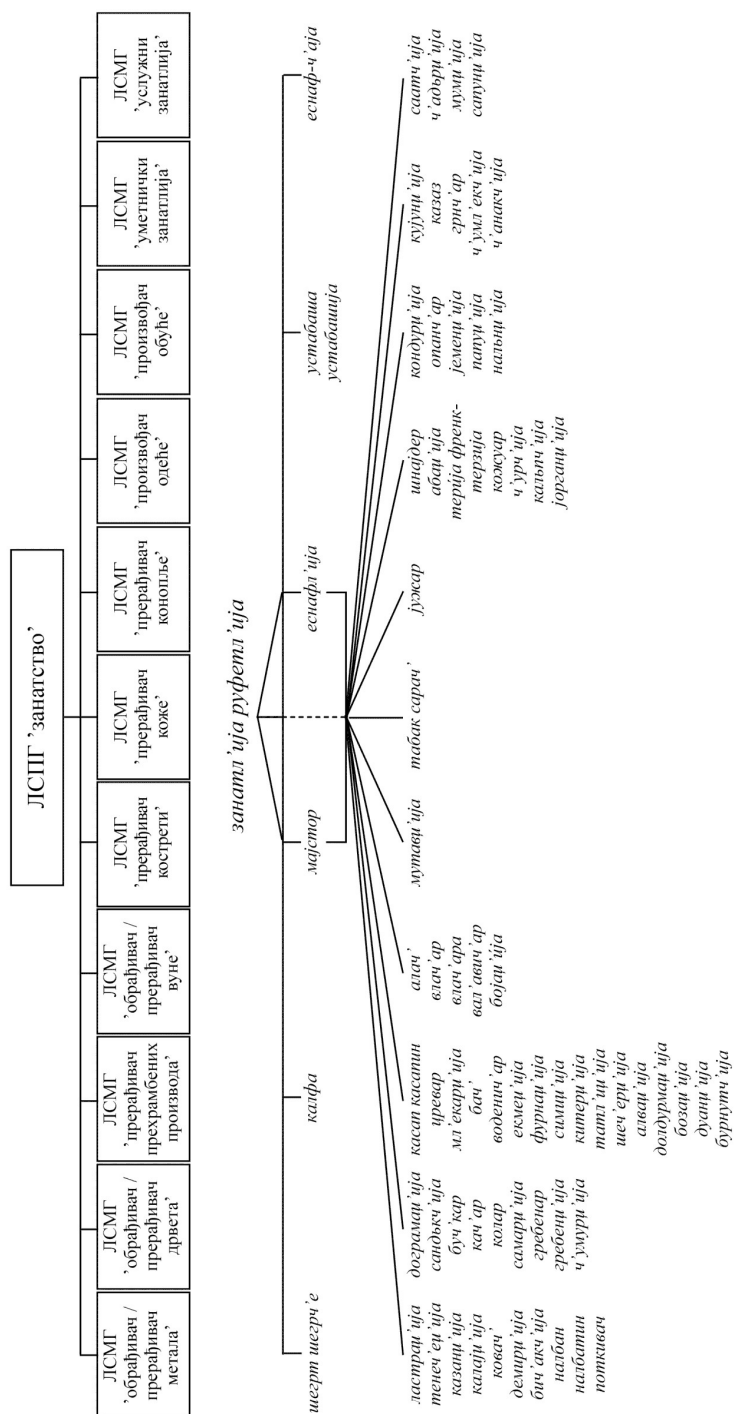
ла̀та, будал'ица, туња̀вац, туња̀вко, тутуба̀јка, муч'у̀рла, а̀јван, ардѣ̀ква, магарѣ̀ца), злоба (га̀дник, пога̀нац, на̀мсьз, ја̀рамаз, бѣ̀зда, црвѣ̀на а̀спра, на-опѣ̀ч'ница, главојед'ница, главојеш'ница), бесрамност (бесра̀мник, проку̀да, поругани́ја, ѣ̀рсьз, едѐпсьз, рѐзил', кула̀мба̀ра, пу̀шит пезе́венк, ч'ифтел'и́ја, пач'а̀вра, бесрам'ница, курвети́на, курвеи́ти́на, поругани́ја, давач'ка, оро-спи́ја / роспи́ја), неуредност (нарама̀нко, ало̀са̀ник, вѣ̀шил'а̀вац, глѣ̀т, глѣ̀теиш, глѣ̀тник, бивѣ̀лар, ме́ч'кар, вѣ̀шил'ави́ца, пепел'у̀ша, бивол'и́ца), плаховитост (на́мч'ор, напѣ̀ндек, на́л'ет, ну̀рсуз, се́рсем, бел'ац'и́ја, дел'иканл'и́ја, зорл'и́ја, кабадаи́ја), сиромаштво (сирѣ̀ма, невѣ̀л'ник, го̀л'а, голо̀гуз, гологла̀вац, ко̀ко-зи́на, фа́кир фука̀ра), прождрљивост (гладни́ч'ина, изе́ша, а́ждер, ало̀си́ја, ла́мња, лаптиму́а). У говору су истакнуте интелектуалне и морално-карактерне црте појединаца које умањују квалитет међуљудских односа и нарушавају социјалну стабилност породице и заједнице, а то су несталност, неозбиљност, непоузданост, бестидност, обест, злоба, глупост, лењост (Вѣ́ка-те роди́ла си́на, не́, мо̀ри, антикрѣ́са роди́ла ђна; Мо̀ре, ти бестра̀мнику, за́р има́ш о́браз да збо̀риш; Што се ч'у́диш за Осма́на, ѣ̀рсьз му би́ја и о́тац, па и он је ѣ̀рсьз; Ти, ре́зил'у није́дѣн, до́кл'е ч'е ло́каш по меја́не и иде́ш по курвети́не сва́ки дѣ́н? У на́ш гра́д, наѣ́ди се је́на ку́рва, Са́нда, која ни по́цр-ни о́браз, те ни се сме́јев инове́рци; Онај поругани́ја што ро́ди копѣ́л'е те се по́руга; Тај ц'у́венди́ја ни по́црни о́браз; Га̀дник, фитме́ц'и́ја, и све́ дру́го је, сал не́је чо́век; Бе́гај от то́га намсѣ́за; Оста́ј га, бо́га ти, не́ л'и га зна́ш што бо́зда је; Што уч'и́ни то́ј, а́јвану је́дан? За́р за то́га а́јвана ч'е гу уда́дев? Син му је буква што га нема; Кому, тому ардѣ̀кве л'и казу́јеш? Шо́па л'и за зета да има́м? Го́л'емо гове́до она била за ч'о́лу. Тако л'и се потпл'ету́јеш ч'ара́йе, мо́ри ч'у́рко? А́јде, мо́ре нерабои́ти́јо, ди́зај се; Гото́ван се́стро, да мрѣ́не не́ч'е, сал ч'ѣ́ка на гото́во; А́јде, мо́ре дембе́л'у, работа́ј, е црвѣ́цу да рабо́таиш под се́бе; Мло́го ч'е се уфа́јди од оно́га гамсѣ́за што га узе́ја на дуга́њу; Узни рабо́ту, мо́ри дембел'а́јко, и не се́ди та́ко ка та́ј де́ч'анска непрѣ́л'а; (Чемери́кић). Осим што потврђују изречене језичке чињенице, говорне секвенце из Чемери́кићеве лексичке збирке илуструју друштвену стварност патријархалног Призрена и концептуализацију међуљудских односа традиционалних Призренаца, профилишући њихов менталитет, чија се специфичност, имеђу осталог, у великој мери испољава у оцени брачних партнера, јер није било пожељно заснивати породицу са интелектуално ограниченим или несталним мушкарцем (Венч'ала се за јенога тутуба̀јку; За каквога муч'у̀рлу се испросила; Сѣ́к сѣм узе́ла лич'но́га мужа, недомач'и́на, невртику́ч'у), односно са лењом или неморалном женом (Оцрни се ч'у́ч'а с ту́ј же́ну му гото́ванку; Ожени́ја се, вѣ́каш, оцрни́ја се кука̀вац што узе́ја ту́ј гамсѣ́ску Запроси́ја је́ну бесрам'ни́цу белосвѣ́цу (Чемери́кић)).

Лексички материјал на којем се темељи реконструкција призренске језичке слике света обилује етнографским фактима, што захтева комплексни методолошки приступ, посебно у домену социјалне карактеризације човека. Језичка репрезентација социопсихолошких и културних представа

у испитиваном говору подвргнута је посматрању са становишта етнолингвистике и лингвокултурологије, која у средиште истраживачког интересовања ставља однос језика и етноса, језика и народног менталитета, језика и духовне културе. Номинационе јединице правног, економско-финансијског и занатског терминосистема представљају базу за историјску реконструкцију функционисања друштвеног уређења и привредног развоја старог Призрена, јер поуздано одражавају локалну лингвокултурну специфику и живот града на размеђи два века. Призренски војни, правни, административни и финансијски терминосистем карактерише историјско-територијална семантичка варијантност, тако да дијахронијска језичка слика приказује Призрен као чврсту урбану структуру која се развијала под османском влашћу и под снажним утицајем оријенталне културе, што се, између осталог, огледа у називима занимања (*áшч'ер*, *нџам*, *нѣфер*, *бѣдел'*, *рѣдиф* „војник”; *бѣл'ѣкбáша*, *јузбáшија* „генерал”; *тефтердар*, *муасебѣ'ија*, *мáл мѣдѣр* „шеф финансија”; *азнáтар*, *кáсар*, *сáндѣк емѣни* „благајник”; *тасѣл'дар*, *спáија*, *субáша*, *мѣфтар* „порезник”; *ѣза рѣиз*, *кадѣја* „председник суда”, *мѣстѣнтик*, *áза*, *азáја* „судија”, *адвокáт*, *вѣч'ил'* „правни заступник”, *пол'ицар* „полицајац”, *јасакѣ'ија*, *гáваз*, *дѣвер*, *зиптија*, *жáндар* „нижи полицијски службеник”; *нибетч'ија*, *апсанѣ'ија*, *пáзван*, *пáзванѣ'ија*, *áсас*, *асáсин*, *проѣц'ер*, *пóл'ак*, *бекч'ија* „стражар, чувар”⁴). У систему именовања по социјалним чиниоцима, номинација по професији заузима једно од централних места. Привредни и културни идентитет града Призрена почива на дугој и веома јакој занатској традицији. Инвентар термина за именовање особа којима је занатство стално занимање пружа поуздане податке о историји, традицији и развоју привредног живота овога града и уобичајеним

⁴ Бројност и издиференцираност микрореда са доминантном семантичком компонентом 'чувар / стражар' рефлектује призренску друштвену стварност прве половине 20. века. Заступљеност назива са овом хиперсемом показује да је јавна безбедност у Призрену била на високом нивоу и сведочи о потреби овога занимања у ондашњем привредном центру на периферији Отоманског царства. Допунске значењске компоненте носе прецизне податке о типу установе или места који се обезбеђују: *апсанѣ'ија* „чувар затвора”; *пáзван*, *пáзванѣ'ија*, *асас*, *асáсин* „ноћни чувар чаршије”; *проѣц'ер* „сеоски полицијски стражар”; *пол'ак*, *бекч'ија* „чувар поља”; *пудар* „чувар винограда” (Чемерикић). У лексикографској одредници *асас*, значење лексема „ноћни чувар чаршије” Елезовић додатно објашњава информацијом да су асаси најстарија врста турске полиције (Елезовић I: 20), док Чемерикић јасно диференцира професионалне позиције пазвана и асаса, без обзира на истоветност послова који су обављали: пазван је орган полицијског система, а асас је радно ангажован од стране приватних лица. Именица *пáзван* (тур. *pazvant*) и њен творбено-семантички дублет реферирају на наоружане државне органе безбедности, који су ноћу патролирали призренским улицама и сокацима и чували дућане. За разлику од њих, асаси (тур. *ases*) нису били полицијски чиновници, већ су их месечно ангажовали трговци и занатлије да им чувају радње током ноћи. Поред чувања чаршије дужност асаса је била да, ударајући мотком о камен онолико пута колико је сати, објављује време. Такође, били су у обавези да отварају пролазницима улазна врата чаршија. За свој рад добијали су месечну надокнаду, а исплаћивали су их власници радњи које су обезбеђивали.

Схема 6. Лексичко-семантичка структура ЛСПГ 'занатство'

потребама његових становника, који могу послужити као база за реконструкцију градског живота у Призрену на прелазу између два века. Изузетна занатска активност у Призрену квантитативно је одредила лексичко-семантичку подгрупу са хиперсемом 'занатство' као најбројнију у социјалној категорији 'професија' (Милосављевић 2017: 544). С обзиром на чињеницу да су занатлије продавале своје производе, произилази закључак да су занатство и трговина прототипична занимања старих Призренаца, а разграната организација производно-услужних делатности условила је богату терминологију овог сегмента традиционалне материјалне културе старог Призрена (*ластрац'ија*, *тенеч'еи'ија* „лимар“, *казани'ија*; *калаји'ија*; *ковач'*, *демири'ија* „ковач“; *дограмац'ија* „столар“; *кујуни'ија* „златар“; *саатч'ија*; *грнч'ар*, *ч'умл'екч'ија*, *ч'анакч'ија* „грнчар“, *кач'ар*, *колар*, *самарц'ија*, *гребенар* / *гребенц'ија*; *алач'*, *влач'ар*, *влач'ара*, *вал'авич'ар*, *бојац'ија* „обрађивач / прерађивач вуне“; *табак*, *сарач'* „прерађивач коже“; *абац'ија*, *терзија*, *френк-терзија*, *инадер* „кројач“; *кондури'ија* „обућар“, *опанч'ар*, *јеменц'ија*, *папуц'ија*, *наљни'ија*; *касай*, *касџин* „месар“; *мл'екарц'ија*; *екмец'ија* *фурнац'ија*, *симиц'ија* „пекар“; *татл'иц'ија* „посластичар“, *шеч'ерц'ија*, *алвац'ија*, *долдурмац'ија* „сладолеција“, *бозац'ија*; *дуанц'ија*, *бурнутч'ија* „онај који сече и продаје дуван“, *бакал*, *бакал'ин*, *бакалиц'ија* „трговац ситном робом“).

Проучавање речничког материјала са становишта лингвокултурологије отвара нове димензије сагледавања дијалекатског лексичког система у духу антропоцентризма, по којем је човек у средишту лексикона, а језик средство у којем су сачуване и којим се преносе информације релевантне за носиоце одређене културе. Дијалекатски лексикони одражавају регионалну специфику традиционалне културе и преко ње менталитет говорника, који се могу спознати описима појединих емоционалних (Милосављевић 2015), аксиолошких (Милосављевић 2019), естетских, етичких и културних концепата.

Поједини сегменти објективне стварности који припадају сферама материјалне и духовне културе реконструишу се као културни концепти, какви су, на пример, концепт гостопримства, концепт хране, концепт хигијене и слично, који пружају занимљиве и поуздане податке о обрасцима свакодневног живота и о културном наслеђу дијалекатске језичке личности. Вербална интерпретација културно-социјалног концепта гостопримства на призренској језичкој слици света указује на његову позицију у језичком сазнању и култури призренских Срба. Феномен гостопримства заснива се на традицији кућних посета, које су постале стереотипна форма одржавања социјалних веза у градској патријархалној средини. Обичај одласка у госте и примања гостију постаје устаљени образац очувања контаката и уопште ни модел оплеменеивања традиционално утврђених међуљудских односа, о чему сведочи лексички инвентар којим је именован овај фрагмент друштвене стварности. Лингвокултурне особености испољавају се у садржају и семном саставу централних јединица концепта и стереотипизације њихових

спољашње лепоте и наивна естетска знања српског призренског колектива у првим деценијама двадесетог века. Јединице које попуњавају концепт у доменима који се односе на козметичка средства (*мѝск, џ'у̀лсуј, сакъз, сари-кѝ-на, шѝч'ер-агда*), на бојење и уређивање косе (*боја, ка̀на, мазија, ра̀стѝк*), на декоративна помагала (*бел'ило сириџ'ик*) и поступке декорисања лица (*пра̀и л'ице, награди л'ице, узима л'ице, бѝл'и се, алдише (образи)*), на процес одржавања хигијене тела (*омѝва (се) / омије (се), помије се, замива (се) / замийе (се), обѝна (се), избѝна (се)*), као и негативна колективна оцена за неиспуњавање основних критеријума чистоће тела показатељи су естетско-етичких вредности урбане периферне средине на крајњем југу Србије, која је поглед на свет у великој мери формирала под утицајем оријенталне културе. Естетска језичка слика света српског призренског говора с краја 19. и почетка 20. века рефлектује модел концептуализације лепоте првенствено као одраза телесног и душевног здравља, а здравље се у градској средини конципира као резултат неге и хигијенских навика. У свести старих Призренаца чишћење тела (прање, купање) најважнији је услов одржавања здравља (*Сѝс арабатилѝк* („неуредност, запуштеност“) *иѝзгуби и здрѝвл'е* (Чемерикић)), што води основном принципу естетског поимања стварности – здравље је предуслов лепоте. Из овог појмовног оквира потиче широк спектар маркираних јединица у категорији номиновања неуредне особе (*алосѝник, дрлѝвац, дрлѝвко, парамѝнко, вѝшлѝвац, глѝт, глѝтеш, глѝтник, бивѝлар, мѝч'кар, га̀бел', дрлѝвица, алосѝница, вѝшлѝвица, пепел'уша, глотниѝца, глотѝшка, бивѝл'ица, пиштинчѝл'а, га̀бѝл'ка...*), као једна од карактеристичних одлика дијалекатског лексичког система. Колективни суд испољава се експресивима високог степена афективности, а социјално-морална димензија њиховог значења потпуно се развија у комуникативном чину, реализујући естетско-етичку и сазнајну вредност (*И онѝму Пемѝному дрлѝфку акѝбет наѝѝше младаневѝсту; За то̀га вѝшлѝвца л'и да̀доше та̀кву девојку, кѝку њѝѝзи; Глотниѝка не мо̀ж да ул'удиш, па нѐ знам што да ч'иниш; Запушѝија се мѝч'кар / ѝјдук / дѝрвиш се учинија; Узѝја јѝну вѝшлѝвицу, оцрниѝа се, ни он урѝдѝн, ни кѝч'а урѝдна, ни дѝца урѝдне, а ѝна са̀ма, бо̀же ч'увај; О[д] тѐбе л'и да ѝзнем ѝрнек, мо̀ри глотѝшко глѝтна?*).

Културне информације садржане су у лексичким ознакама декоративних поступака и средстава који имају обредно-магијски карактер, посебно оних који се користе у обредима прелаза са циљем да заштите главне актере од злих сила, да им обезбеде трајну благодет и срећу или као обележје новонасталога статуса (нпр. лексички микросистем у вези са обичајем бојења косе невесте (*боја - Ђде, спра̀л'ај се, врѐме је да се но̀си боја. – А: Пратѝсте л'и боју? Б: Пратѝсмо. А: Срѝтѝо нѐка ви је*), сплитање косе дан уочи свадбе – *елпѝзен* (А: *Дѝ си бѝла, Ро̀со? Б: Бѝла сѝм на елпѝзен у Наѝше Гудѝне*), обичај сечења зулуфа након свадбе – *зиѝѝфа*). Дијалекатски лексички систем обилује културно маркираним јединицама, слојевите и богате етнокултурне семантике, што отвара могућност не само за лингвокултуролошка истражи-

вања већ и за нови лесикографски приступ дијалекатској лексичкој грађи – израду лингвокултуролошких дијалекатских речника.

Метод реконструисања дијалекатске језичке слике света српског призренског говора на основу лексичке грађе Димитрија Чемериџића показао је да се речничком материјалу народних говора може приступити из угла савремене лингвистичке праксе и да се дијалекатске појаве успешно могу тумачити применом модерног теоријско-методолошког апарата. Лексику српског призренског говора сагледали смо у контексту антропоцентричне парадигме и са когнитивно-семантичког и лингвокултуролошког становишта приступили лексичко-семантичком опису асоцијативног поља човек и појединих сегмената из домена традиционалне материјалне и духовне културе. Резултати анализе дијалекатске лексике са подручја Косова и Метохије којом су означене унутрашње и социјалне особине личности и носиоци тих особина показују да су теорија семантичког поља, теорија прототипа, компонентијална и концептуална анализа потпуно примењиве на дијалекатски лексички систем и да дају могућност исцрпне презентације наивног погледа на свет у свим сферама поимања реалног окружења. Плуралистички приступ речничком материјалу који носи обележја историјске епохе (крај XIX и почетак XX) и територијалне карактеристике (Призрен, Косово и Метохија) показао се као адекватан начин изучавања лексике народних говора, подесна техника и подобан модел за реконструкцију дијалекатске слике света. Применом иновативних решења у истраживању дијалекатске лексике желимо да дамо допринос стварању основа за уобличавање стратегије и методологије будућих проучавања српских народних говора Косова и Метохије. Представљањем модела категоризације и концептуализације појединих фрагмената објективне стварности у језичком сазнању призренске дијалекатске личности желимо да укажемо на могућност такве врсте лексиколошких проучавања и осталих косовско-метохијских идиома и уопште дијалекатских лексичких система.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Башарина 2007:

Башарина, А. К. „Понятие 'семантическое поле'”. *Вестник Северо-Восточного федерального университета*, Т. 4, № 1. Якутск: СВФУ, стр. 93-96. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-semanticheskoe-pole> 7. 7. 2019.

Букумирић 2012:

Букумирић, Милета. *Речник говора северне Метохије*. Монографије 15. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Демидова 2011:

Демидова, Калерия Ивановна. „Диалектная лексика как источник изучения диалектной языковой картины мира в психолингвистическом аспекте”. *Вестник*

Южно-Уральского государственного университета, Серия: Лингвистика, № 22 (239). Челябинск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования „Южно-уральский государственный университет (национальный исследовательский университет)“, стр. 6–9. Научная библиотека КиберЛенинка: <http://cyberleninka.ru/article/n/dialektnaya-leksika-kak-istochnik-izucheniya-dialektnoy-yazykovoy-kartiny-mira-v-psiholingvisticheskom-aspekte#ixzz3wVqg9O2p> 23. 6. 2019.

Елезовић 1998:

Елезовић, Глиша. *Речник косовско-метохијског дијалекта*, I–II. Приштина: Институт за српску културу.

Кушчева 2006:

Кушчева, О. Ю. *Антропоцентрическая парадигма в современной лингвистике*. Научная библиотека КиберЛенинка: <http://cyberleninka.ru/article/n/antropotsentricheskaya-paradigma-v-sovremennoy-lingvistike#ixzz3wUVeN1Sk> 15. 7. 2019.

Чигашева 2002:

Чигашева, М. А. *Семантическое поле как метод изучения лексики*. <https://mgimo.ru/upload/iblock/e93/e931dbb49dc79b9859d03c62c9c77b05.pdf> 7. 7. 2019.

Милосављевић 2015:

Милосављевић, Тања. „Лексика заната у српском говору Призрена“. *Традиционална естетика култура VIII: Занати* (ур. Д. Жунић). Београд – Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу и Факултет уметности Ниш, стр. 189–205.

Милосављевић 2015а:

Милосављевић, Тања. „Лексичко-семантичка група именица са хиперсемом ’осећање’ у српском призренском говору“. *Пућевима српских идиома* (ур. М. Ковачевић, В. Поломац). Крагујевац: ФИЛУМ, стр. 151–170.

Милосављевић 2017:

Милосављевић, Тања. „Лексика српског призренског говора“. *Српски дијалектолошки зборник LXIV*, стр. 1–602.

Милосављевић 2017а:

Милосављевић, Тања. „Лексичко-семантичка група глагола емоционалних стања у српском призренском говору“. *Годишњак за српски језик XV*. Ниш: Филозофски факултет, стр. 93–112,

Милосављевић 2017б:

Милосављевић, Тања. „Лексичко-семантичке групе глагола емоционалних односа и глагола екстериоризације емоција у српском призренском говору“. *Годишњак за српски језик XV*. Ниш: Филозофски факултет, 113–130.

Милосављевић 2019:

Милосављевић, Тања. „Концепт судбине на косовско-метохијској језичкој слици света“. *Исходишта* 5, стр. 299–310.

Милосављевић 2019а:

Милосављевић, Тања. „Концептуализација госта и домаћина у језичком сазнању призренских Срба”. *Косовско-метохијски зборник* 8, 173–184.

Милосављевић 2020:

Милосављевић, Тања. „Вербална репрезентација концепта хране у српском призренском говору”. *Исходишта* 6, стр. 223–236.

Шеина 2010:

Шеина, И. М. „Лексико-семантическое поле как универсальный способ организации языкового опыта”. *Вестник Московского государственного областного университета*, Серия: Русская филология, № 2. Москва: Московский государственный областной университет, стр. 69–72. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=15552496> 7. 7. 2019.

ОБ ИЗУЧЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СЕРБСКИХ ДИАЛЕКТОВ КОСОВО И МЕТОХИИ

Таня Милосавлевич

Р е з ю м е

Реконструкция диалектной языковой картины мира на основе лексического материала Димитрия Чемерикича, отражающего особенности сербского призренского говора, показала, что к словесному корпусу народной речи можно подойти с точки зрения современной лингвистической практики и что диалектные явления вполне успешно можно объяснить помощью современного теоретического и методологического аппарата. Лексика сербского призренского диалекта рассматривалась нами в контексте антропоцентрической парадигмы, к лексико-семантическому описанию ассоциативного поля ‘человек’ мы приступили с когнитивно-семантической и лингвокультурологической точек зрения. Результаты анализа архаического пласта лексики одного сербского диалекта на территории Косово и Метохии свидетельствуют о том, что теория семантического поля, теория прототипа, компонентный и концептуальный анализ полностью применимы к диалектной лексической системе и дают возможность целостной репрезентации наивного взгляда на мир во всех аспектах восприятия окружающей действительности. Плюралистический подход к словесному материалу, который отражает черты исторической эпохи (конец XIX и начало XX века) и территориальные особенности (г. Призрен) является адекватным способом изучения лексики народных диалектов, подходящей техникой и моделью реконструкции диалектной картины мира. Цель нашей работы – на основе словесного материала сербского призренского диалекта представить модели категоризации и концептуализации объективной действительности в

языковом сознании диалектной личности Косово и Метохии как инновационный и надежный способ лексикологических исследований диалектных лексических систем, позволяющий эксплицировать лингвокультурологическую специфику, расшифровывать коды традиционной культуры и выявлять особенности менталитета конкретной языковой общности.

Ключевые слова: сербский призренский диалект, сербские диалекты Косово и Метохии, лексические системы, антропоцентризм, лингвокультурология

ON THE STUDY OF THE LEXICAL SYSTEM OF THE SERBIAN SPEECH OF KOSOVO AND METOHİJA

Tanja Z. Milosavljević

S u m m a r y

The reconstruction of the dialectical image of the world in the Serbian speech of Prizren based on the lexical material compiled by Dimitrije Ćemerkić has proven that the dictionary material of folk speech can be analyzed from the perspective of contemporary linguistic practice, and that dialectical occurrences can successfully be interpreted by applying a modern theoretical-methodological apparatus. The lexis of the Serbian speech of Prizren has been viewed through an anthropocentric paradigm and from a cognitive semantic and linguacultural description of the human field of associations. The results of the analysis of the archaic level of the lexis of a particular Serbian speech from Kosovo and Metohija have indicated that semantic field theory, prototype theory, componential and conceptual analysis are fully applicable to a dialectical lexical system and that they offer a rich representation of a naïve view of the world in all the spheres of comprehension of real life. A pluralistic approach to the dictionary material which is marked by the historical epoch (the end of the 19th and the beginning of the 20th century) and territorial characteristics (Prizren) has proven to be an adequate means of studying the lexis of folk speech, and a suitable technique and appropriate model for the reconstruction of the dialectical image of the world. Our goal is to, based on the dictionary material of the Serbian speech of Prizren, present a model of categorization and conceptualization of the objective reality in the linguistic knowledge of the Kosovo-Metohija dialectical individual as an innovative and reliable means of lexical study of dialectical lexical systems, which enables the extraction of linguacultural specificities, the deciphering of codes of traditional culture, and profiling the mentality of a specific linguistic community.

Keywords: the Serbian speech of Prizren, the Serbian speech of Kosovo and Metohija, lexical system, anthropocentrism, linguaculture

